

Сергій Конча

Біля витоків давньоруської еліти: цар Аль-Дір з повідомлення аль-Масуді

Аналізується розповідь арабського автора X ст. аль-Мас'уді про слов'янського правителя («царя»), якого нерідко ототожнюють з літописним князем Аскольда. Визначаючи проблемність такого ототожнення, слід відхилити побудову, які заперечують належність згаданого правителя до слов'янського світу. Сукупність даних дозволяє встановити, що йдеться про ранньодержавне об'єднання у Подніпров'ї, яке передувало Київській Русі.

In the paper the story of the Arabic writer Al-Mas'udi about Slavic ruler who is often identified with the Prince Dir from the Rus' chronicles is considered. Recognizing the complexity of this identification, we should reject the hypothesis that denies affiliation of the ruler to the Slavic world. The dataset allows to establish that story concerning an early state association on the Dnieper area, which preceded the Kievan Rus.

У вітчизняній історіографії давно і міцно утвердилося переконання, що відома з літописання постать напівлегендарного брата Аскольда – Діра відобразилась у творі арабського історика першої половини X ст. Абу-ль-Гасана аль-Мас'уді (далі подаємо спрощену форму – Масуді). Згаданого Масуді правителя («царя слов'ян»), арабська форма написання імені якого може бути транскрибована як «'л.дір», уперше (1852 р.) ототожнив з київським князем Діром польський дослідник Йоахим Лелевель [30, с. 50]. З того часу про тотожність означеного правителя з літописним персонажем писали М. Грушевський, В. Мавродін, М. Брайчевський, М. Котляр, О. Прицак, А. Новосельцев, Г. Лебедев та інші [2, с. 332–334; 5, с. 408–409; 16, с. 54; 19, с. 587–589; 27, с. 472; 28, с. 229; пор. також: 21, с. 143–144; 6, с. 254].

Практично всі згадані автори доходили висновку, що згадка арабським джерелом Діра, як могутнього володаря – царя («малік»), навіть «першого серед слов'янських царів», унаочнює неодноразовість правління Діра і Аскольда. Вважається, що літописна традиція XI–XII ст. штучно об'єднала цих відомих, очевидно лише з народних переказів, правителів у нероздільний тандем. М. Грушевський, а пізніше В. Мавродін вважали, що Дір мав правити після Аскольда, М. Брайчевський і Г. Лебедев, що перед. Але всі згадані дослідники згодні в тому, що повідомлення Масуді свідчить про значний рівень розвитку київського (поляньського?) князівства у середині – другій половині IX ст., ще до вокняжіння в Києві Олега. Адже Масуді говорить, що «'л.дір (= аль-Дір?) є «першим» (наймогутнішим, найвпливовішим?) серед слов'янських «царів», йому підкоряються «великі міста і країни», а до столиці прибувають купці з віддалених країн [4, с. 137].

Однак на перешкоді ототожненню згаданого правителя слов'ян з літописним Діром стоять доволі вагомі обставини.

1. Масуді не дає певних чітких географічних прив'язок означеній вказівці, не згадує назви країни, де править «'л.дір», не називає його столиці.

2. Відповідний текст дійшов у кількох списках, які дають різночитання імені (титула?) «алдін» або «ддін» [4, с. 137, 167; 11, с. 75, прим 49]. Особливості арабської граматики дають можливість читати це ім'я як Алдір, Аладір, Аладін, Аддін, ад-Дайан і т. п. [4, с. 167; 25, с. 69].

3. Як вважає частина сходознавців, арабські автори не застосовували в іноземних іменах визначеного артикля аль-, отже ім'я має читатися як Алдір або ж Аладір, Лудір і т. п., але ніяк не «Дір» [25, с. 69, але пор.: 11; 27, с. 472]. 4. Не виключено, що перед нами не власне ім'я, а назва народу або країни.

Отже, по суті, характер повідомлення Масуді не тільки не дає ключа для впевненого ототожнення згаданого ним правителя з Діром, але й дозволяє шукати «першого серед слов'янських царів» по всьому просторі Слов'янщини.

У зв'язку з цим, чеські і польські дослідники нерідко прив'язують згадку про «царя 'л.дір» до своїх теренів, вбачаючи тут правителя Великої Моравії, Чехії, польського князівства або ж назву одного з західнослов'янських племен.

Інші автори, визнаючи неймовірність ототожнення імен «'л.дір» і «Дір» все ж вважали, що у Масуді йдеться про Русь на Дніпрі з центром у Києві. Для такого ототожнення спонукає, зокрема, ремарка, про мусульманських купців, адже вельми подібне повідомлення міститься у близьких до Масуді за часом авторів: аль-Балхі (писав у 20-х роках X ст.) та аль-Істахрі (930–940-ві рр.) [26, с. 313], де сказано, що торговельники (судячи по контексту, з мусульманських країн) регулярно прибувають з товарами до *Куяби* (= Києва), головного міста країни *русів* [26, с. 316–318, і пор.: 27, с. 472].

Оскільки Масуді писав у 930–940-х роках, логічно вбачати у згаданому ним правителі не маловідомого і напівзабутого вже діяча минулих часів, а сучасника, або близьку в часі постать, добре помітну на політичному видноколі. Ці міркування підвели, зокрема, ще Ф. Вестберга до висновку, що в імені «'л.дір» слід бачити спотворене «Ігор» і ототожнювати «слов'янського царя» з київським князем Ігорем Рюриковичем, що правив між 912 і 944 рр. [3, с. 396]. Проте думка ця не отримала визнання.

Але незалежно від того, чи будемо ми вважати ідентифікацію імені (або назви) «'л.дір» з легендарним Діром можливою, повідомлення Масуді є, безперечно, дуже важливим. У поєднанні з іншими синхронними даними про слов'янські держави та їхніх правителів воно може пролити світло на геополітичні відносини в Східно-Центральній Європі часів становлення Київської Русі. Попри численні альтернативи (див. нижче) імовірність прив'язки повідомлення до Середнього Подніпров'я або інших теренів України лишається в силі, що обумовлює необхідність його поглибленого аналізу в контексті дослідження минулого українських земель.

Хоча, як вже сказано, прямих географічних прив'язок своїй згадці Масуді не дає, усе ж контекст повідомлення дає певні орієнтири для локалізації володінь «першого з слов'янських царів». Повідомлення про «царя 'л.дір» виступає продовженням переліку слов'янських народів та їхніх правителів. Цей перелік міститься тільки у праці Масуді і є найбільш детальним серед згадок східних джерел про слов'ян [4, с. 135–136; 1, с. 57; 11, с. 70; 23, с. 209; 25, с. 62–65]. Слід погодитись з тими авторами, які відносять даний перелік, насамперед, до західнослов'янських теренів. Дійсно, у списку фігурують морави, хорвати, сорби, хижани (одне з племен лютичів), з меншою імовірністю упізнаються мазов'яни (в оригіналі «манабан»), ободрити або варнаби («баранджабин»). Ряд дослідників схиляється до думки, що в назві племені «намджин», названого найхоробрішим зі слов'ян, слід бачити слов'янську назву німців, а їхнього правителя на ім'я «Азана» ідентифікувати

зі східнофранкським (німецьким) королем (з 936 р.) Оттоном I; згадана поряд назва «слов'янського» племені «сасин» нагадує слов'янську форму назви саксів [4, с. 165–166; пор. 11, прим. 25, 26, 38; 25, с. 64].

Отже, Масуді, маючи у розпорядженні реляцію якогось мандрівника (купця?) про західнослов'янські народи, помилково включив до їхнього числа також згадки про сусідніх з ними германців (німців), вочевидь отримані з вуст слов'янських інформаторів.

Відмітивши наявність у слов'ян (а саме у сорбів) звичаю спалювати померлих, Масуді зазначає, що цей обряд відомий також у тих слов'ян і у русів, що мешкають у хазарській країні. При цьому наведена загадкова фраза: «Це плем'я слов'ян (руси?) та інші примикає до сходу і тягнеться у напрямку заходу» (вар. перекладу: «...є віддаленим від заходу»). Відразу після цієї ремарки міститься цікавий для нас фрагмент:

«Першим серед слов'янських царів є цар 'л.дір, він має великі міста і численні населені країни (вар.: добре влаштовані поселення), мусульманські купці прибувають до його володінь з різного роду товарами. Далі, поряд з цим царем, з числа слов'янських царів, живе (вар.: межує) цар алвандж (вар.: алфрандж, іфранджі), що має (підвладні йому) міста і великі області, багато війська та військових припасів; він веде війни з Румом, Іфранджем, Нукабардом та іншими народами, але ці війни не рішучі (вар.: йдуть з перемінним успіхом). Далі з цим слов'янським царем межує цар (племені) турк. Це плем'я найкрасивіше серед слов'ян лицем, найбільше серед них числом, найсильніше мужністю» [4, с. 137; 11, с. 71].

Згадані у цьому тексті географічні орієнтири створюють підстави для спроб локалізації володінь «'л.дір» у просторі. Не викликає заперечень, що «турк» в даному разі позначає племена угрів (мадярів), що наприкінці IX ст. перемістилися з Північного Надчорномор'я до Дунайсько-Тиської низовини, де їхні нащадки мешкають нині [12, с. 159–163; 30, с. 51–55, 105 і далі]. В іншому місці Масуді згадує про це переселення, так само вживаючи щодо угрів етнонім «турки» [4, с. 134]. Під цією ж назвою мадяри-угри виступають і в сучасника Масуді Константина Багрянородного [12, с. 39, 53, 159], і у низки інших авторів [25, с. 70; 30, с. 119–133]. Румом мусульманські автори, зазвичай, називали Візантійську імперію, Іфранджі – це держава франків, як правило, під цією назвою у авторів IX–XI ст. сукупно виступають французькі і німецькі землі, Нукабард – це Італія (від спотвореного «(держава) *Лангобард(ів)*») [4, с. 126, 167–168; 11, прим. 52, 53; 7, с. 30, 32].

Й. Лелевель, який уперше інтерпретував «'л.дір» як київського князя Діра, був схильний вважати, що під «царем алвандж» належить розуміти якогось князя балканських слов'ян, адже тільки в цьому разі можна уявити собі можливість ведення ним воєн як з Візантією, так і з західними володарями [31, с. 50]. Проте це пояснення суперечить тексту, де сказано, що володіння царів 'л.дір і ал-вандж безпосередньо межують. До того ж історія не лишила згадок про балканського князя настільки могутнього, що вів би війни не лише з Візантією, але також з франками і лангобардами водночас. Якщо йдеться про першу половину X ст. – а на таку хронологію вказує згадка про сусідство ал-вандж і турк – можна з впевненістю сказати, що такого могутнього володаря тоді на Балканах не було, адже події цього періоду детально висвітлює Константин Багрянородний [12, с. 110–153]. Якщо ми будемо бачити в «ал-авандж» сучасника київського Діра (IX ст.), то не витриманим опиняється критерій сусідства з турками (уграми), адже ті мешкали у той час ще далеко

від (західно)балканських теренів – між Дністром і Доном [8, с. 48–57; 12, с. 159, 161].

Більшого впливу набуло пояснення провідного польського сходознавця Тадеуша Левицького, який інтерпретував слово «'л.дір» як «алдар» – аланський титул, що означає «правитель», «князь». На думку дослідника, титул цей мав належати правителю прикарпатських хорватів [32, с. 26].

Справа в тому, що за даними Константина Багрянородного (писав у 940–950-х роках) і англійського короля Альфреда (писав у 880–890-х роках), найпотужнішим політичним об'єднанням північніше Карпат в кінці IX і у першій половині X ст. був союз племен на чолі з хорватами [13]. За даними Константина (940-ві роки), підконтрольна хорватам територія («Велика Хорватія») тягнулась від порубіжжя з Франкською імперією до верхів'їв Дністра (де хорвати стикались з печенігами) [12, с. 131, 135, 141].

Певне світло на природу виникнення хорватського союзу дозволяють пролити дані лінгвістики. Більшість мовознавців, які торкалися походження етноніма «хорват», згодні в тому, що назва має іранське (найімовірніше, аланське походження) [22, с. 84–100].

Сукупність даних дозволила Т. Левицькому припустити, що на чолі хорватського союзу племен, склад якого був переважно слов'янським, стояла еліта степового аланського (сарматського) походження (пор. аналогічну ситуацію з Болгарією). На час згадок Масуді і Багрянородного вона була вже, імовірно, слов'янізованою, але аланська титулатура ще зберігалась. Центр хорватського об'єднання, на думку Т. Левицького, знаходився на верхній Віслі, отже, тут мала бути і, згадана Масуді, столиця правителя-алдара, наймогутнішого на той час серед (західних) слов'янських володарів.

Під сусіднім «царем ал-авандж», обираючи варіант прочитання «ал-франдж» / «ал-франг», польський дослідник розуміє чеського князя – «цар (ал-) Франдж» це «князь *Пражський*» [33, с. 356]. Що стосується згадки про війни цього правителя з Румом, Іфранджем і Нукабардом (ромеями, франками, лангобардами), то Т. Левицький схильний вважати її помилково перенесеною з розповіді про «царя Турк», адже угри дійсно у цей час переможно воювали по всій Європі, здійснюючи регулярні грабіжницькі рейди на землі Франції, Німеччини, Італії, Балканського півострову.

Отже, тлумачення Т. Левицького, начебто, задовільно пояснює усі назви, витримуючи критерій тісного сусідства володінь двох слов'янських правителів і угрів. Проте, безумовно, слабким місцем його інтерпретації є відсутність у джерелах достеменних випадків вживання слов'янами терміну *алдар*, при тому, що на тлумаченні «'л.дір» як «алдар» ґрунтується весь означений концепт. Може викликати застереження також те, що хорватів (тут безперечно західно-, а не південнослов'янських) Масуді вже згадував у загальному переліку племен (див. вище), нічим їх не відзначивши, а тепер вони мали б виступати, фактично, як наймогутніше з слов'янських племен, але чомусь без приведення назви.

Перенесення згадки про війни «царя франдж» на «царя турк» є явною натяжкою, очевидність якої підкреслюється вказівкою на «нерішучість» цих воєн. Адже до 955 року, коли угри були розбиті майбутнім імператором Оттоном I при Аугзбурзі, вони доволі активно і успішно здійснювали свою експансивну діяльність, грабуючи і збираючи данину по всій Центральній і Західній Європі. Отже, інформатори Масуді ніяк не могли повідомити, що війни свої угри («турки») ведуть «нерішуче» або з перемінним успіхом.

Усі ці обставини не дозволяють прийняти пояснення Т. Левицького.

У радянській науці пізнього періоду певного впливу набуло пояснення відомого українського арабіста Андрія Ковалевського (1895–1969). На думку цього дослідника, «'л.дір» слід читати як «Лудйар», а наступну назву як «ал-Франдж», а бачити за ними відповідно назви герцогств Лотарингії і Франконії [11, с. 71]. Таке пояснення дозволяє, зокрема, пояснити, чому правитель ал-Франдж (або Іфрандж) виявляється одночасно ворогом Іфрандж – у першому випадку розуміємо німецьке герцогство Франконію, а у другому – Францію (Західнофранкське королівство) [11, с. 76, прим. 52]. Правителі Лотарингії та Франконії названі «слов'янськими» через погане розрізнення тогочасними арабами германських і слов'янських народів, як це видно з віднесення до слов'ян «намджин» і «сасин» – німців і саксів [11, с. 73].

Правителя Лотарингії названо «першим», оскільки тогочасний герцог Гізельберт (912–939 рр.) посприяв значному піднесенню цієї землі, до того ж Лотарингія була першою германомовною країною на шляху арабських купців з Іспанії до центральної Європи.

Герцог Франконії Ебергард (915–939 рр.) дійсно відзначався войовничістю, беручи активну участь у сутичках із західнофранкськими правителями. На згадку про війни «царя аль-Франдж» (герцога Франконії) з Нукабардом (Італією) та Румом (Візантією) мали вплинути спогади про участь франконських герцогів у походах до Італії у IX ст. [11, с. 75, прим. 50]. Ці походи зачіпали як області лангобардських (ломбардських) королів, так і візантійські володіння на півдні.

Оскільки угри на зламі 930–940-х років фактично оволоділи Баварією, то інформатори Масуді цілком могли стверджувати, що володіння герцогів Франконії та Лотарингії межують з володіннями «царя турків».

Отже, інформаторами Масуді у даному разі мали бути арабські купці з Іспанії, про що власне і говорить згадка про мусульманських купців, прибуваючих до володінь царя 'л.дір. Знаменитий історик помилково асоціював розповіді про маловідомі арабам народи зі слов'янами.

Пояснення А. Ковлевського переконало навіть такого послідовного захисника усього слов'янського як Б. Рибаків, тим самим надовго усунувши означене повідомлення Масуді з дискурсу про київських правителів і слов'янських князів.

Проте уважніше звернувшись до аргументації харківського сходознавця, неважко побачити її очевидну слабкість. По-перше, назви «намджин» і «сасин» очевидно є слов'янськими – треба думати, інформатори Масуді почули від слов'ян розповіді про їхніх західних сусідів і, не вдаючись у подробиці, помилково віднесли німців і саксів («сасів») до слов'янських народів. Ця специфічна ситуація не дає нам права вважати, що араби – як східні, так і західні – відносили німців до слов'ян регулярно. Очевидно, зовсім іншим мало бути сприйняття у тих мусульманських мандрівників, які прибували до німецьких земель безпосередньо, та ще й з заходу.

По-друге, незрозуміло чому саме герцогу (або герцогам) Франконії була приписана винятково важлива роль у війнах з італійськими правителями – зазвичай у походах до Італії брали участь правителі різних німецьких і, ширше, франкських земель. Так само неясним лишається, чому тільки до герцога Франконії атрибутовано фразу: «у нього є міста і населені області, багато війська та військових

припасів», хоча приблизно те саме можна було б сказати і про того ж герцога Лотарингії та про інших герцогів і графів.

Нарешті, ані герцог Лотарингії, ані герцог Франконії не вважалися самостійними правителями, будучи васалами східнофранкських (німецьких) королів, про що не могло бути невідомо іспанським арабам, до того ж купцям, які регулярно відвідували ці землі. Вжити до залежних правителів – герцогів – назву «малік» («верховний правитель», «цар»), оминувши увагою їхнього сюзерена, люди з середньовічним мисленням просто не могли.

Останнє в часі розгорнуте пояснення повідомленню Масуді запропонував сучасний московський сходознавець Дмитрій Мішин [25, с. 68–72]. Він звертає увагу, що написання таємничого імені або титулу «'л.дір» схоже на «'л.м.ір» – титулу або імені правителя Волзької Болгарії, приведеного арабським автором XII ст. аль-Бакрі і згаданого у зв'язку з тим, що за правління «'л.м.ір» в цій країні було прийнято (922 р.) мусульманство. У той же час, знаменитий арабський мандрівник Ібн-Фадлан, який відвідав у 921–922 роках з місією Волзьку Болгарію, називає її правителя (илтивера) Алмоша «цар слов'ян» [10, с. 121 і далі]. Отже, на думку Д. Мішина, можна припустити, що «найпершим з слов'янських царів» Масуді, слідом за Ібн-Фадланом, назвав саме правителя Волзької Болгарії. З цим узгоджується і згадка про регулярне прибуття до столиці країни мусульманських купців, про що в деталях зазначає той же Ібн-Фадлан.

Що стосується сусіднього правителя, ім'я чи титул якого слід транскрибувати «ал-ф.р.ндж», то під цією формою, на думку дослідника, може критися назва київських *варягів* (вони ж *руси*)* [25, с. 71]. Відповідна арабська форма може бути прочитана як «варанг», що близько до грецької передачі того ж слова. Розмах воєн «царя ал-ф.р.ндж» може бути зіставлений з театром норманських набігів першої половини X ст., адже арабські автори нерідко ототожнювали східноєвропейських русів і західних норманів. Зокрема, Масуді, згадавши про напад на Андалусію (мусульманську Іспанію) близько 913 року якихось язичників, що прийшли з моря, припустив, що це були руси, володіння яких з'єднуються, як він пише, північними протоками з західним Океаном [4, с. 129]. Деякі інші арабські автори прямо називали русами норманів-вікінгів, які здійснювали напади на західні узбережжя Європи [9; 24, с. 24–25]. Отже, немає нічого неможливого, що інформатори Масуді перенесли назву східноєвропейських варягів на західних норманів, хибно вважаючи, що правитель перших спрямовував походи також і других. Цим пояснюється згадка про війни «царя ал-ф.р.ндж» з Іфранджі (володіннями франкських королів). Що ж стосується воєн того самого «царя» з Румом, то цілком очевидно, що йдеться про напади Русі на Візантію часів Олега та Ігоря, які дійсно відбувались з «перемінним успіхом».

Отже, Масуді говорить, начебто, про великі політичні об'єднання і найвизначніших правителів Східної Європи, ведучі перелік зі сходу на захід (ймовірно, уздовж володінь згаданої перед тим Хазарії). Цілком логічно завершується цей невеликий перелік згадкою «царя турк», наймогутнішого на той час правителя з числа сусідів Русі від заходу [25, с. 70, 72].

З поясненням Д. Мішина можна погодитись лише частково. Перш за все, викликає сумніви ототожнення «царя 'л.дір» з булгарським илтивером Алмошем. Форми відповідних назв

* Пор. літописне: «И приидоста два *варяга* и нарекостася князема, одному бо имя Аскольд, а другому Дир; и беста княжаша в Киеве и владеюща Полями» (Новгородський перший літопис), «Аскольд же и Дир... многи *варяги* съвокуписта и начаста владеть Польскою землею» (Лаврентіївський л.) «И беша у него (Олега) словене и *варязи*, и прочии, прозвашася русью» (Патіївський л.).

не цілком відповідають одна одній, до того ж вважається, що форма, наведена аль-Бакрі, є неточною передачею імені «Алмош» (тоді як у Ібн-Фадлана наводиться інша форма). «Царем слов'ян» правителя Волзької Болгарії (Булгарії) ніхто, крім Ібн-Фадлана, більш не називає і чому саме Ібн-Фадлан застосував це позначення досі лишається нерозв'язаною загадкою. У тому числі ніколи не називає так правителя Булгарії (ар-Бургар) Масуді, який часто згадує про цю країну у самих різних контекстах, зближуючи її населення в етнічному відношенні з хазарами і тюрками [23, с. 204]. Очевидної залежності цікавого для нас фрагменту тексту Масуді від розповідей Ібн-Фадлана не простежується.

Якщо дійсно йдеться про правителів близьких у часі до Масуді (а Д. Мішин наполягає на цій обставині), дуже сумнівно, що його інформатори випустили з уваги належність «царя 'л.дір» до кола мусульманських правителів (яким був булгарський илтивер). Натомість акцент на тому, що до столиці царя прибувають купці з *мусульманських країн* вказує якраз на те, що «цар 'л.дір» не був мусульманином.

Натомість інтерпретація «царя ал-ф.р.ндж» як правителя варягів-русів видається прийнятною. Русів (хоча і помилково) вважали слов'янським племенем Ібн-Хордадбег і аль-Факіх [26, с. 291–292], та й сам Масуді, вочевидь, не дуже чітко розрізняє русів і слов'ян. Так само інформатори Масуді цілком могли віднести до числа слов'янських правителів когось з варязьких ватажків, зокрема, Олега, Ігоря або ж Аскольда. На огласовку форми «фарандж» («фаранг»?) могла вплинути подібність скандинавського слова «ворінг» (звідки давньоруське «варяг») до ширше відомого етноніма «франк». У слушності ототожнення переконує також географія військових дій ал-ф.р.ндж – вести війну з Візантією, Італією та Німеччиною або Францією одночасно, як ми вже бачили, навряд чи міг хтось із західнослов'янських правителів. Не може бути ототожнена з країною ал-ф.р.ндж і одна з найбільших слов'янських держав тих часів Дунайська Болгарія, адже Масуді добре знає цю країну, описуючи її під назвою Бурджан [4, с. 126].

Отже, наш огляд дозволяє дійти наступних висновків:

1) під правителем («слов'янським царем») ал-вандж або ал-франдж слід розуміти правителя одного з варязького об'єднань у Східній Європі, імовірноше за все, зосередженого на Дніпрі, тобто це об'єднання тотожне з «русами Куяба» інших авторів [пор. 26, с. 320–323]; не виключено, що йдеться про одного з перших київських князів відображених у літописанні;

2) немає підстав вважати, що під назвою «'л.дір», яка позначає ще одного, очевидно, доволі значного слов'янського правителя, криється якийсь неслов'янський – німецький або тюркський – володар;

3) якщо немає помилок у перекладі (а його адекватність підтверджена багатьма поколіннями арабів), обидва згадані правителі мають бути близькими сусідами, адже Масуді говорить буквально: «*неподалік* цього царя живе (вар.: сусидить, межує з ним) інший слов'янський цар»;

4) «слов'янського царя Алдіра», слід, отже, шукати у Східній Європі неподалік раннього київського князівства, очолюваного варяго-русами.

Принадно ототожнити «першого з слов'янських царів» з царем слов'ян Свят-маліком («св.ій.т.м.л.к»), про якого йдеться в «Описі північних народів невідомого автора» (відомому також як «Анонімна реляція») [8, с. 109–121]. Дійсно в обох випадках йдеться саме про *правителів слов'ян*, акцентується на титулі «цар» («малік»), підкреслюється просторість володінь «царя», згадується про відвідування мусульманськими купцями його столиці [26, с. 294–297;

15, с. 116]. «Країна слов'ян» Свят-маліка – перша населена країна, яку зустрічали купці, що подорожували з надволзьких степових земель (країни печенігів) на захід [26, с. 294, 297; 15, с. 116–118]. Можливо з цим і слід пов'язувати визначення «перший зі слов'янських царів», вкладаючи не політичний, а географічний зміст (тобто, перший *від сходу*) [пор. 21, с. 143]. Анонім наголошує, що в країні Свят-маліка тільки два міста, тоді як Масуді говорить про наявність значних міст в країні, але не називає їхньої кількості – отже, і в цьому разі не маємо принципової розбіжності.

Розбіжність імен «царів» може бути пояснена тим, що в одному випадку ми маємо справу з власним іменем, а в іншому – з титулом. Врешті, може йтися і про двох різних правителів, що змінили один одного на престолі однієї й тієї держави.

У попередніх роботах [14; 15] було показано, що «країна слов'ян», якою правив «цар Свят-малік», знаходилась у Середньому Подніпров'ї та, імовірно, може бути ототожнена з археологічною роменською культурою Лівобережжя (що зазвичай атрибується як сіверянська). Дані Масуді, в разі інтерпретації «царя ал-ф.р.ндж», як київського правителя, не суперечать можливості ототожненню держави Свят-маліка і держави «царя 'л.дір». Імовірно, текст Масуді відображає ситуацію, коли на Дніпрі вже виник і зміцнився варязький (варяго-руський) осередок, який став центром набігів на узбережжя Чорного моря, торгівельних поїздок і походів до Каспійської акваторії, але лівобережні слов'яни не були ще інтегровані до цього зародку майбутньої Русі, зберігаючи статус-кво незалежного політичного об'єднання.

Співвідносячи дану ситуацію з літописними даними, можемо припустити, що вона відповідає періоду перед приєднанням до Києва сіверянської землі Олегом у 884 році (хронологія приблизна). Щоправда, літопис нічого не говорить про потужне слов'янське об'єднання на схід від Дніпра, зазначаючи лишень, що князь Олег звільнив сіверян від хазарської данини. Але належить зважати, що літопис трактує події з позицій Києва і правлячої династії, послідовно проводячи тезу про її виключну легітимність та ексклюзивність прав на володіння територіями, які були підконтрольні Рюриковичам на зламі XI–XII ст. (на час створення «Повісті минулих літ»). Згадка про існування у Подніпров'ї політичної сили, рівної могутності і впливом раннім варязьким правителям Києва, могла би породити зайві і небезпечні, з точки зору укладачів літописних статей, питання. Врешті-решт, подробиці подій другої половини IX ст. мали вже зітертися з пам'яті сучасників Нестора-літописця.

Отже, маємо підстави вважати, що в цитованому вище фрагменті з тексту Масуді йдеться не про широкий геополітичний простір, який обіймає мало не всю Східно-Центральну Європу від Волги до Угорщини, а про значно вужчий осередок в районі Дніпра. Відтак, згадка про «царя турк», як про найближчого сусіда «царя ал-ф.р.ндж», повертає нас до ситуації періоду другої половини IX ст., коли «турки» (угри) ще мешкали у Надчорномор'ї. Про близьке сусідство угрів (вживаючи щодо них етнонім «маджар») з наддніпрянськими слов'янами (а також якимись групами русів [пор. 8, с. 55, 109]) з багатьма подробицями говорить «Опис північних народів», створення якого більшість дослідників відносить до періоду 860–880-х років [15, с. 115].

Деякі дослідники схильні наполягати на тому, що в тексті Масуді приводяться лише свіжі, близькі йому в часі дані [25, с. 69]. Та це далеко не так, що можна бачити, зокрема, з вказівки цього автора про відсутність в країні Бурджан (Дунайській Болгарії) «святого письма», практикування тілоспалень та інших язичницьких звичаїв [4, с. 126]. Як

відомо, християнство у Болгарії було прийняте у 865–869 роках, а в часи Масуди Болгарія була вже вкрита мережею церков. Отже, в праці Масуди відбилася не лише сучасна і актуальна для його доби інформація.

Цікаво, що фраза Масуди про переважання турків (мадярів) над слов'янами красою, чисельністю і силою (військовою мужністю) знаходить близькі аналогії в повідомленнях «Опису північних народів»: «Ці мадяри люди красиві зовні, їхній одяг зроблений з парчі, їхня зброя – з срібла», «У маляр лице і вид прекрасні...», «Мадяри ворогують зі слов'янами, вони нападають на них і завжди перемагають...» [8, с. 55–57]. Може скластися враження, що Масуди у стислій формі передає зміст тих самих повідомлень, що впливає також з подібностей описів країн Свят-маліка і Алдіра. Отже, не виключено, що Масуди користувався реляціями того кола, які склали основу відомих нам редакцій «Опису північних народів» з доданням відсутньої там інформації про «царя ал-ф.р.ндж» і його війни.

Повертаючись до останніх, маємо констатувати, що в разі трактування «ал-ф.р.ндж» як варягів-норманів, непояснено лишається вказівка про війну цього народу з Нукабардом (Лангобардією-Італією), адже в IX–X століттях ця країна майже не піддавалася норманським розбоям. Єдиним виключенням є рейд до Середземного моря ватажків Гастінга і Бйорна Залізнокорого, під час якого було захоплене і пограбоване місто Луна в Італії, неподалік Риму [17, с. 154; 18, с. 48–52; 29, с. 50–54]. Цей самий похід супроводжувався нападами і на мусульманські володіння в Іспанії, Північній Африці та на Балеарських островах, через що не міг бути непоміченим арабськими хроністами та істориками. Означений похід Гастінга і Бйорна стався у 859–860 роках, практично збігшись в часі з походом русів («росів») на Константинополь, що його грецькі і західні джерела датують червнем 860 року, а київський літопис пов'язує з іменами Аскольда і Діра [17].

Цей дивовижний збіг неодноразово намагалися пояснювати домовленостями між норманськими ватажками про узгоджені дії [28, с. 228]. Припускалося навіть, що напад на столицю Візантії здійснили не київські руси з Аскольдом і Діром на чолі, а ті самі Гастінг і Бйорн [17, с. 154; 28, с. 234] (базою яких були острови Біскайської затоки). Втім, для таких побудов немає надійних підстав. Але не підлягає сумніву, що, викликавши доволі широкий резонанс в європейських країнах, обидва ці походи мали бути відомі і мусульманському світу. Їхня синхронність та етнічна спорідненість нападників могли складати враження у арабських спостерігачів про належність і перших і других до підданих одного правителя. Імовірно, хтось з арабських вчених другої половини IX ст., знаючи, що похід на Константинополь вийшов з «країни варягів» у слов'янських землях, вирішив, що звідти ж з'явилися нападники на «Нукабард» і на «Іфрандж» (Гастінг і Бйорн активно грабували південне узбережжя Франції і зимували там)*. Згодом, стисла версія скомпільованої історії двох найзнаменитіших норманських походів IX ст. дійшла до Масуди.

Таким чином, різні групи даних дозволяють прийти до одного і того висновку щодо хронології повідомлення про «царя 'л.дір». Маємо: 1) близькість опису його країни до країни Свят-маліка, не тотожної і не підвладної Русі, але рівною їй могутністю, 2) вказівку на сусідство з «турками» – мадярами-уграми, що до 880-х рр. мешкали у степовому Подніпров'ї, а скоро після 890 р. остаточно перемістились

до нинішньої Угорщини, 3) згадку про війну сусіда «'л.дір» – правителя варягів-русів – з Італією, під якою треба розуміти норманський набіг 860 року. Усе це свідчить, що повідомлення про царів «'л.дір» і «ал-ф.р.ндж» має співвідноситись з періодом між 860 і 885 роками.

Хронологія повертає нас, таким чином, до літописних дат правління в Києві Аскольда і Діра. Залишаючи фахівцям-арабістам питання про те, наскільки можливим є зіставлення форм «'л.дір» і «Дір», маємо визнати, що, в разі слідування букві літописання, Діра, якого літопис проголошує варягом за походженням, слід було би ототожнювати з «царем ал-ф.р.ндж», себто з правителем-варягом. Проте, літописні свідчення про братів Аскольда і Діра настільки суперечливі й дивні, що слідувати за літописом буквально в даному разі було би вкрай необачним.

Маємо узяти до уваги, що, як неодноразово вже відмічалось, скандинавський іменослов не знає імені «Дір» (на відміну, зокрема, від «Аскольд»), натомість, ім'я це прозоре з точки зору лексичного значення, відповідаючи давньоісландському *dýr* «звір» [28, с. 229]. Не виключеном здається також зіставлення зі шведським *dug*, давньоісландським *dúgg* «дорогий» (пор. англ. Dear) [20, с. 133]. Отже, «Дір» (або «Дир») – не ім'я як таке, а прізвисько, і це дає підставу для припущення, що під цим скандинавським прізвиськом міг запам'ятатися якийсь місцевий князьок, справжнє ім'я якого з певних причин не потрапило до літописання. Близьке сусідство ватажка варягів і правителя слов'янського об'єднання на Дніпрі («царя ал-ф.р.ндж» і «царя 'л.дір») при наявності політичної рівноваги між ними могло відбитися у спогадах мешканців Русі, як період правління двох рівноправних князів-союзників, яких традиція, за законами усного переказу, перетворила на братів.

1. *Бейлис В. М.* К вопросу о конъектурах и попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов о Восточной Европе / В. М. Бейлис // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Вып. 1. – М.: Восточн. лит-ра, 1989. – С. 52–66. 2. *Брайчевський М. Ю.* Вибране. Т. II: Хозарія і Русь. Аскольд – цар київський. [Упорядник Ю. Кухарчук] / Михайло Брайчевський. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2009. – 816 с. 3. *Вестберг Ф.* К анализу восточных источников о Восточной Европе / Фр. Вестберг // Журнал министерства народного просвещения. – СПб., 1908. – Февраль. – С. 364–412. 4. *Гаркави А. Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских / А. Я. Гаркави. – СПб.: Типогр. Императорской Академии Наук, 1870. – 365 с. 5. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. I: До початку XI в. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1990. – 736 с. 6. *Давня історія України.* – Т. 3: Слов'яно-руська доба. [Під ред. П. П. Толочко та ін.] – К.: Ін-т археології НАН України, 2000. – 696 с. 7. *Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия.* – Т. III: Восточные источники. [Сост. Т. М. Калинина, И. Г. Коновалова, В. Я. Петрухин] – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. – 251 с. 8. *Заходер Б. Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б. Н. Заходер – Т. 2. – М.: Наука, 1967. – 212 с. 9. *Калинина Т. М.* Арабские учёные о нашествии норманнов на Севилью в 844 г. / Т. М. Калинина // Древнейшие государства Восточной Европы, 1999 г. – М.: Восточная литература РАН, 2001. – С. 190–210. 10. *Ковалевский А. П.* Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. / А. П. Ковалевский. – Харьков: Изд-во Гос. университета им. А. М. Горького, 1956. – 345 с. 11. *Ковалевский А. П.* Славяне и их соседи в первой половине X в. по данным аль-Масуди / А. П. Ковалевский // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – М.: Наука, 1973. – С. 62–79. 12. *Константин Багрянородный* Об управлении империей. Текст, перевод, комментарии. [Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева] / Константин Багрянородный. – Изд. 2-е. – М.: Наука, 1991. – 494 с. 13. *Конча С.* Білі хорвати і населення українського Прикарпаття у IX–XI ст. / С. Конча // Вісник Київського університету. Серія: українознавство. – Вип.

* Цікаво, що італійський історик XV ст. Блонд Флавій також об'єднав ці дві експедиції в одну, вважаючи, однак, що напад на Константинополь виходив з узбережжя Британії [17, с. 152].

15. – 2011. – С. 6–11. 14. Конча С. До питання про державність у Середньому Подніпров'ї напередодні Києво-руської доби / С. Конча // Українознавчий альманах. – К., 2012. – Вип. 8. – С. 98–101. 15. Конча С. Ідентифікація «Країни слов'ян» за «Описом північних народів» невідомого автора / С. Конча // Східний світ. – 2013. – № 1. – С. 115–123. 16. Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах / Н. Ф. Котляр. – К.: Наукова Думка, 1986. – 160 с. 17. Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках / П. В. Кузенков // Древнейшие государства Восточной Европы, 2000 г. – М.: Восточная литература РАН, 2003. – С. 3–172. 18. Ласкавий Г. Викинги: походы, открытия, культура / Георгий Ласкавий. – Минск: Минская фабрика цветной печати, 2004. – 318 с. 19. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси / Г. С. Лебедев. – СПб., 2005. – 640 с. 20. Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков / В. В. Левицкий. – Черновцы: Рута, 2000. – Т. 1. – 262 с. 21. Ловмянский Х. Русь и норманны [Перевод с польского] / Х. Ловмянский. – М.: Прогресс, 1985. – 304 с. 22. Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / А. В. Майоров. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2006. – 208 с. 23. Микульский Д. В. Арабский Геродот / Д. В. Микульский. – М.: Алетей, 1998. – 229 с. 24. Минорский В. Ф. Куда ездили древние русы? / В. Ф. Минорский // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – 1964. – Вып. 1. – С. 19–27. 25. Мишин Д. Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье / Д. Е. Мишин. – М.: ИВ РАН – «Крафт+», 2002. – 365 с. 26. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. / А. П. Новосельцев // Древнейшие государства Восточной Европы: 1998 г. – М.: Восточная литература РАН, 2000. – С. 264–323. 27. Новосельцев А. П. Образование древнерусского государства и первый его правитель / А. П. Новосельцев // Древнейшие государства Восточной Европы: 1998 г. – М.: Восточная литература РАН, 2000. – С. 454–477. 28. Прицак О. Походження Русі. Т. I. Скандинавські джерела (крім ісландських sag) / Омелян Прицак. – К.: Обереги, 1997. – 1070 с. 29. Стрингольм А. Походы викингов / Андерс Стрингольм. – М.: Изд-во АСТ, 2002. – 736 с. 30. Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров / В. П. Шушарин. – М.: Роспэн, 1997. – 512 с. 31. Lelewel J. La Geographie de Moyen Age. / Joachym Lelewel. – Т. 3. – Bruxelles: Ve et J. Pilliet, 1852. 32. Lewicki T. Państwo Wislan-Chorwatow w opisie al Masudiego / T. Lewicki // Sprawozdania z posiedzen Polskiej Akademii Umiejetosci. – Krakow, 1948. – Т. 49. – С. 22–34. 33. Lewicki T. Swiat slowianski w ochach pisarzy arabskich / T. Lewicki // Slavia Antiqua. – 1949. – Т. 2. – С. 321–388.

Валерій Ластовський

Остафій Дашкович у міфотворчості істориків

Досліджується процес творення у XVIII–XX ст. історичних міфів навколо однієї із відомих постатей в історії України початку XVI ст. – старости черкаського і канівського Остафія Дашковича.

The process of creation during the period from the 18th till the 20th centuries of historical myths about one of the prominent figures in the history of Ukraine of the early sixteenth century – the Captain of Kanev and Cherkassy Ostafiy Dashkovich is studied.

У будь-якому суспільстві є еліта. Вона визначає напрями його розвитку і є одночасно його ж характеристикою. Еліта суспільства – це своєрідна вершина, яка є дзеркальним відображенням суспільних процесів.

Остафій Дашкович – особа, що давно вже стала хрестоматійною в українській історії, а водночас також у польській та російській. Разом з тим, не можна сказати, що вона невідома іншим національним історіям, зокрема, білоруській чи литовській. По суті, Остафій Дашкович – та особа в історії, на яку всі вони можуть претендувати як на «свою». Починаючи від XVI ст. представники цих, як і деяких інших національних історій, зверталися до образу Остафія Дашковича як зразкового і героїчного. Історіографія цього питання є достатньо об'ємною, хоч, в більшості випадків, одноманітною.

Історіографічну ситуацію навколо О. Дашковича ми у цій статті висвітлювати не будемо, лише відішлемо до окремих публікацій [3, с. 288–293; 8, с. 161–165].

Так само не варто подавати тут біографічний матеріал, навіть коротко. Зауважимо лише (для тих, хто, можливо, не має чіткого уявлення про цього історичного діяча): Остафій Дашкович – староста черкаський і канівський, котрий прославився на початку XVI ст. своїми військовими походами проти татарських і московських військ. Із сучасних досліджень варто відмітити ряд праць про нього [2, с. 57–61; 5, с. 31–45; 7, с. 53–67].

На сьогодні особа Остафія Дашковича, з огляду на достатньо велику кількість публікацій про нього, може претендувати на найбільш досліджену історичну персону. Цьому сприяє та обставина, що всі джерела про нього відомі, вони опубліковані. Можливо, деякі дані ще можуть з'явитися (але для цього потрібен детальний пошук в архівах

Польщі та Росії; до речі, є підстави вважати, що іще не все введено в науковий обіг).

Тим не менше, інформація стосовно Остафія Дашковича є чи не найбільш міфологізованою істориками різних поколінь і різних історичних напрямів. Кожен з міфів про Остафія Дашковича створювався у певний період і мав своє значення. При цьому чи не всі ці міфи дожили до сьогодення дня і постійно продукуються й надалі. Цікаво те, навіть серйозним ученим властиво користуватися міфологією про О. Дашковича. Причинами цього є, перш за все, відсутність реальної повної і водночас критичної його біографії та, по-друге, просто легковажність у виборі джерел своєї інформації.

Тому маємо на сьогодні цілий ряд міфологем стосовно Остафія Дашковича, які й спробуємо розглянути. До речі, слід зауважити, що ще у 1865 р. деякі міфи розвіяв перший ректор Університету св. Володимира Михайло Максимович. Але вони й досі живуть.

1. Міф про гетьманство. Цей міф чи не найбільш поширений, що з'явився у XVIII ст. у козацьких літописах і творах деяких зарубіжних авторів, які не особливо переймалися тонкощами української історії. Переважна більшість істориків та популяризаторів безапеляційно стверджує, що О. Дашкович був першим гетьманом (або просто гетьманом) українського козацтва. Не звертається увага лише на те, що інституту гетьманства українського козацтва на період життя Остафія Дашковича ще не існувало! Відповідно, його ніхто ніколи не обирав на цю посаду і не призначав на неї.

Загальновідомо, що посада гетьмана і у Великому князівстві Литовському, і в Польському королівстві була державною і з'явилася тільки у 1539 р., тобто через 4 роки